

Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi

Volume: 40, Winter-2018, p. (412-429)

ISSN: 1308-6200 DOI Number: 10.17498/kdeniz.451120

Research Article

Received: August 06, 2018

Accepted: October 04, 2018

This article was checked by iThenticate.

**KİŞİ, YER, BOY ADLARINA GÖRE AHISKA VE ÇEVRESİNDEKİ
KIPÇAKLAR KUMANLARLA DİĞER TÜRK BOYLARININ
BAĞLANTILARI**

**CONNECTIONS OF THE OTHER TURKISH TRIBES WITH THE
KIPÇAKS AND KUMANS ACCORDING TO THE PERSON, LOCATION
AND TRIBE NAMES AT AHISKA AND AROUND**

**СВЯЗЬ МЕЖДУ КЫПЧАКИ-КУМАНДЫ И ДРУГИМИ ТЮРКСКИМИ
ПЛЕМЕНАМИ РАСПОЛОЖЕННЫМИ В АХЫСКЕ И
ОКРЕСТНОСТЯХ ПО ИМЕНАМ ПЛЕМЕН, ЛЮДЕЙ И МЕСТ**

Mehmet KILDIROĞLU*

ÖZ

Ahıska ve çevresine tarih boyunca İskitlerden başlayarak Hunlar, Sabarlar, Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Oğuzlar ve Kıpçaklar gibi birçok Türk boyunun geldiği bilinmektedir. Hatta Gürcü kaynağı Kartlis Çovreba'daki kayıtlara göre Kıpçakların milattan önceki yıllarda Gürcistan ve çevresine geldikleri kaydedilmiştir. Ancak bu bilgiyi teyit edecek başka bir kayıt yoktur. Kartlis Çovreba İskender'in Gürcistan seferi sırasında Buntürki ve Kıpçak adlı bir grupla savaştığını yazmıştır. Kartlis Çovreba'daki bilgi doğruysa Kıpçaklar 2300 yıl önce Kafkas coğrafyasındaydı ve onlar buralara İskitlerle birlikte gelmiş olabilirler. Daha sonraki dönemlerde yukarıda adlarını zikrettiğimiz Türk kavimleri bu coğrafyada bulunmuşlardır. Ancak bunlarla ilgili izler azdır. Özellikle Oğuz ve Kıpçakların bölgeye gelmesinden sonra bölgede birçok Türk boy, oymak ve kabilesi yerleşmiştir. Bu boy, oymak ve kabile isimlerinin birçoğu kişi adlarında ve yer adlarında korunmuştur. XX. yüzyıl başlarında Rusların bölgeye gelmeleri ve Gürcülerin Rus hâkimiyetine girmesi sonucu bu isimler değiştirilmiştir. Bunun sonucu olarak da Ahıska ve çevresinde Türk boy ve kavimlerinin hiç yaşamadığı düşüncesi zihinlere zerk edilmiştir. Ahıska ve çevresinde Türk boy, oymak ve kabilelerinin yoğun olarak yaşadığı özellikle Osmanlı kayıtlarındaki, kişi yer ve boy adlarından anlaşılmaktadır. Bu çalışmada adı geçen bölgede tespit edilen Kıpçak boy, oymak ve kabilelerinin Orta Asya'daki diğer Türk boy, oymak ve kabilelerinde paralellerinin olduğu ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Oğuz, Kıpçak, Kuman, II. Davit, Gürcistan, Taok Vadisi, Çoruh, Ahıska, Orta Asya.

* ORCID: 0000-0002-7467-939X Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mehmetkildiroglu@ardahan.edu.tr

ABSTRACT

It's known that lots of Turk tribes such as from Scythian, Huns, Sabars, Avars, Khazars, Bulgarians, Pechenegs, Oghuzs and Kipchaks came to Ahıska and its environs throughout the history. In fact, according to the records of Kartlis Çovreba, the Georgian source, it was recorded that the Kipchaks arrived in Georgia and its environs in the years before Christ. However, there is no other record to confirm this information. Kartlis Çovreba wrote that Alexander had fought a group called Buntürki and Kipchak during his campaign in Georgia. If the information of Kartlis Çovreba is true, 2300 years ago the Kipchaks were in the Caucasus and they may have come here with Scythians. In the later periods, the Turkish tribes mentioned above have been here in this geography. However, there are few traces about them. Especially after Oghuz and Kipchaks arrived in the region, many Turkish tribes, clans and tribals settled to the region. Names of many of these tribes, clans and tribals have been preserved in people's and places' names. All these names were changed when Russians came to the region and Russians domineered Georgians at the beginning of the 20. century. As a result of this, it was brought to mind that Turkish tribes and tribals have never been to Ahıska and its environs. Especially, it is understood from the names of people, places and tribes from the Ottoman records that Turkish tribes, clans and tribals lived densely in Ahıska and its environs. In this study, it will be revealed that the Kipchak tribes, clans and tribals found in the region mentioned in this study have parallels in other Turkish tribes, clans and tribals in Central Asia.

Keywords: Oghuz, Kipchak, Kuman, II. Davit, Georgia, Taok Valley, Çoruh, Ahıska, Central Asia

АННОТАЦИЯ

Известно, что множество тюркских племен, таких как скифы, гунны, сабары, авары, хазары, болгары, печенеги, огузы и кипчаки, приходили в Ахиску и ее окрестности на протяжении всей истории. Фактически, согласно материалам Картлиса Човребы, грузинского источника, было записано, что кыпчаки прибыли в Грузию и ее окрестности в годы до Рождества Христова. Однако для подтверждения этой информации нет другой записи. Картлис Човреба писал, что во время своей кампании в Грузии Александр воевал с группой Бунтюрки и Кипчаком. Если информация Картлиса Човребы верна, 2300 лет назад кипчаки были на Кавказе, и они, возможно, пришли сюда со скифами. В более поздние периоды упомянутые выше турецкие племена были здесь в этой географии. Однако о них мало что известно. Особенно после того, как Огуз и Кипчаки прибыли в регион, многие турецкие племена, кланы и племена поселились в этом регионе. Имена многих из этих племен, кланов и племен сохранились в названиях людей и мест. Все эти имена были изменены, когда русские пришли в регион, а русские властвовали над грузинами в начале 20 века. В результате этого было напомнено, что турецкие племена и племена никогда не были в Ахиске и ее окрестностях. В частности, из названий людей, мест и племен из османских записей понимается, что турецкие племена, кланы и племена жили плотно в Ахиске и ее окрестностях. В этом исследовании будет показано, что кипчакские племена, кланы и племена, найденные в регионе, упомянутом в этом исследовании, имеют параллели в других турецких племенах, кланах и племенах в Центральной Азии.

Ключевые слова: Огуз, Кипчак, Куман, II. Давит, Грузия, Долина Таок, Чорух, Ахиска, Центральная Азия

Giriş

Kıpçaklar Türk boyları içindeki iki büyük gruptan biridir. Hem etnik grup olarak hem de dil bakımından Türk boyları arasında özel bir yere sahiptirler. Bugün konuşulan Türkçe'nin iki büyük diyalektinden birini Kıpçak diyalekti oluşturur. Yani Türkçenin Oğuz diyalekti ile birlikte en çok konuşulan ağız Kıpçak diyalektidir. Türk halkları içinde bu kadar büyük bir grubu teşkil eden Kıpçakların tarih sahnesine çıkışı ve Kıpçak adının etimolojisi meselesi ise halen tartışmalıdır. Bu konuda şimdye kadar birçok bilim adamı değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Kıpçak adının ortaya çıkışı hakkında IX. yüzyıldan önceki dönemlere ait bilgilere sahip değiliz. Ancak A.N. Bernştam ve S.G. Klyaştorıny gibi Sovyet bilim adamları onların ortaya çıkışları ile ilgili çok farklı görüşler ileri sürmüşlerdir (*Bernştam, 1947:154; Klyaştorıny, 1986:153*). Bunlardan A.N. Bernştam'a göre Kıpçaklar Çin tarihçiliğinin atası sayılan Sima Çıyan'ın "Tarihi Hatıralar" (*Sıma Çıyan, 2002:331*) adlı eserinde bahsettiği Hunların hâkimiyetleri altına aldıkları dört boydan biri olan Tsyueşe'lerdir (*Biçurin,1851 (Almatı, 1998:51)*). Sima Çıyan'ın verdiği bilgilerde Hunların Ki-koun¹, Singlin², Tinglin³ ve Tsyueşe adlı kavimleri hâkimiyet altına aldıkları bildiriliyor. İşte burada geçen Tsyueşe'lerin A.N. Bernştam Kıpçaklar olabileceğini söylüyor. Ama bunu ispat edecek başka bir delil sunamıyor. Bu görüş K.Ş. Şaniyazov gibi bazı bilim adamları tarafından ciddiye alınmış (*Şaniyazov, 1974:32*) ancak tam olarak kabul edilmemiştir. Ayrıca S.G. Klyaştorıny bu görüşün temelsiz olduğunu mümkün olamayacağını ileri sürmektedir (*Klyaştorıny, 1986:153; Klyaştorıny-Sultanov, 1992: 117*). Gerçekten de bu iddiayı kabul edebilmek için elimizde başka hiçbir iz bulunmuyor. Üstelik ne başka bir Çin kaynağında ne de Orhun ve Yenisey kitabelerinde Kimekler ve Kıpçaklar hakkında en küçük bir bilgi kırıntısı bulunmuyor. Bu nedenle Kıpçakların VIII. yüzyıldan önceki tarihleri karanlıktır. Onlarla ilgili kesin bilgiler IX. yüzyıl yazarlarından İbn Hordadbeh'in verdiği bilgilerdir (*Şeşen, 2001:186*). Kıpçak adı da ilk defa bu yazarın eserinde yer alır.

Ancak yukarıda adı geçen Sovyet Türkoloğu S.G. Klyaştorıny, Şine Usu Yazıtı olarak bilinen Uygurlar dönemine ait Moyen Çur Kağan adına 759 yılında dikilen bengu taşa geçen bir ifadeyi Kıpçaklar olarak okuyor (*Klyaştorıny, 1994:79-80*). Bu yazıt üzerinde daha önceleri ünlü Finli bilgin Ramstedt de çalışmıştır (*Ramstedt, 1913/1918*). Ramstedt, Şine Usu Yazıtında geçen Kıpçaklarla ilgili cümleyi "Türk Kıpçaklar üzerimizde elli yıl hâkim oldular" şeklinde okumuştur. S.G. Klyaştorıny de aynı ifadeleri "Türkler ve Kıpçaklar üzerimizde elli yıl hâkim oldular" biçiminde okumaktadır. Yazıtta Kıpçak sözü olduğu iddia edilen bölüm tahrif edilmiş şekildedir. Yani sözün tamamı açıkça okunamamaktadır. Yazıttaki cümle "Türük kagan ...çag älig yıl olurmuş." K4, biçimindedir (*Aydın, 2007: 66-67*). Bu sözü Ramstedt ve Klyaştorıny Kıpçak olarak okumuşlardır. Fakat yukarıda da söz ettiğimiz gibi Kıpçak adı Orhun ve Yenisey kitabelerinde hiç geçmez. Klyaştorıny Şine Usu Yazıtında geçen Kıpçakların Göktürkler zamanındaki *Sir Tarduşlar* olduğunu iddia eder. Buna delil olarak da Sir Tarduşların Çinliler tarafından büyük bir saldırıya uğradığını bu saldırı sonucunda büyük bir kısmının yok edildiğini kalanların da Uygurlara sığındığını gizlenmek ve kötü ruhlardan korunmak amacıyla kendilerine Kıpçak ismini verdiklerini ileri sürmüştür (*Klyaştorıny, 1986:153,186*). Bu görüşe Çin kaynaklarında geçen Sir Tarduşların Çinliler tarafından tamamen yok edildiği bilgisi yüzünden bazı bilim adamları karşı çıkmaktadır. Bu fikri

¹Kırgızlar

²Moğollar

³Dili veya Teleler

savunanlar tamamen yok olan bir kavim nasıl olur da başka bir isimle ortaya çıkar demektedirler. Göktürk tarihi alanında otorite olan değerli Hocam Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'la bu mesele üzerine yaptığımız görüşmede bir kavmin tamamen yok olamayacağını zaten bir kısmının Uygurlara sığındığını, dolayısıyla S.G. Klyaştorniy'nin fikrinin yabana atılmayacağını söylemiştir. Bu fikrin doğru olup olmadığı zamanla yapılacak bilimsel araştırmalarla ortaya çıkacaktır. Kıpçaklar İbn Hordadbeh'ten (öl.886) sonra Arap ve Fars yazarları tarafından çok sık zikredilirler. Kıpçaklarla ilgili ikinci tartışmalı mesele de onların özellikle Bizanslılar ve bazı batılı milletler tarafından Kuman olarak adlandırılmasıdır. Yakın zamana kadar birçok batılı araştırmacı Kıpçaklarla Kumanların birebir aynı halk olduğunu doğulu milletlerin Kıpçak dediği halka Bizanslıların ve bazı batılı halkların Kuman dediklerini söylemişlerdir. Kuman-Kıpçak birliğinin X.asrın sonunda Kimek, Kıpçak ve kuzey batı Çin'den gelen Kunların (Sarılar) birleşmesiyle meydana geldiği ve Kuman isminin de Kunların Kıpçaklara dâhil olmasından sonra kullanılmaya başlandığını söylenmiştir (*Kafesoğlu, 1998:188; Taşağıl, 2004:73*). Rus tarihçisi Yevstigneev de Kuman ve Kıpçakların başlangıçta iki boy halinde yapılandığını, XI. yüzyıldan sonra bazı Kuman boylarının Kıpçak birliğine katıldığını ileri sürerek aynı görüşü paylaşmıştır (*Yevstigneev,1996:41*). Ancak Kazak tarihçisi B. E. Kumekov'un yakın zamanlarda yaptığı araştırmalar neticesinde Kıpçaklarla Kumanların birebir aynı olmadıkları Kumanların Kıpçakların büyük boylarından birisi olduğu ortaya çıkmıştır (*Kumekov, 2008*). Çünkü bugünkü Altay bölgesinde yaşayan Türk boyları arasında bu ismi çağrıştıran Kumandinler (*Potapov, 1968:316-323; Karalkin, 2008*) adlı bir topluluk bulunmaktadır. Ayrıca İdrisi (*Géographie d'Edrisi, 1836:493, 497-502; Şeşen, 2001:118, 128, 129*), İbn el-Furat, İbn Tangriberdi, İbn Said, Ebul Fida gibi Arap yazarlarının eserlerinde Kıpçaklar ve Kumanlar ayrı ayrı zikredilmişlerdir. Eğer aynı olsaydı Memlûkler döneminde bazı şahıs adları el-Kıpçakî, el-Kumani⁴ (*Kumekov, 2008:5-6*) gibi ayrı ayrı zikredilmezlerdi.

Bu konuda şunu söylemek mümkündür: Kumanlar Kıpçakların büyük boylarından biridir. Kuman adı Kıpçak adının eşanlamlısı değildir. Onların durumunu şöyle izah edilebilir: Mesela Oğuz adı altında Kayı, Kınık gibi boylar vardır. Kumanları da Kıpçakların büyük boylarından biri olarak görmek mümkündür. Fiziki özellikleri aynı olduğu için Ruslar, Bizanslılar ve batılılar tarafından ayrı ayrı isimlerle ifade edilmişlerdir. Çünkü bu isimlerin ortak bir özelliği vardır. Bu isimlerin hepsi *sarı* anlamındadır. Bilindiği gibi Kıpçaklar Mervezi'nin eserinde *Şarılar* (*Hrakovsky, 1959:212; Şeşen, 2001:102-106*) biçiminde geçmektedir. Kara Kıtayların güçlenmesi neticesinde Şarıları ileri itmeleriyle büyük göçlerin meydana geldiğini bu göçler neticesinde Şarıların bir kısmının güneye indiği ve Türkmenler arasına katıldığı, bir kısmının da batıya doğru sürüldüğü, batıda Ruslar tarafından *Polovets*, Bizanslılar tarafından *Kuman*, Ermeniler tarafından *Xardeş*, Macarlar tarafından *Kun*, Almanlar ile diğer batılı milletler tarafından *Valven*, *Palladi* gibi isimlerle adlandırıldıkları bilinmektedir. Türkmenlerin içine katılan Şarıların bugünkü Sarık ve Ersarılar olduğu da iddia edilmektedir. Ayrıca bugün bile Altay, Kazak, Kırgız, Özbek, Başkurt, Nogay, Tatar gibi Türk boyları arasında Sarı, Saruu biçiminde Şarıların

⁴Memlûklerde Emir el-Kumani, Şeyh Zayn ad-Din Ebu Bekr el-Kumani gibi Kuman nisbesini alan devlet adamlarından İbn Tagribirdi ve İbn el-Furat bahsetmektedir. İslam coğrafyacılarından El-İdrisi, İbn Said, Ebul Fida Kumanlardan bahsetmiştir. Kumekov'un adı geçen makalesi için bkz: Kumekov B.E. Kazahî i vengrı: obşçıye istoričeskiyekorni // Ulı Dalanın Birtuurları: (Altı Alaştın Ardaktısı, körnekti türkitanuşı, madeniyet kayratkeri, Macarstan galımı Mandoki Konır İştvaŋga arnaladı).1944-1992. Almatı:OGK, 2008. Ayrıca şu siteye bakınız: <http://repository.enu.kz/handle/123456789/7141>

nesilleri bulunmaktadır. Aslında Kıpçak adının tam Türkçesini Sarı sözü karşılamaktadır. Buna göre eski Kıpçaklar kendilerini Sarı olarak adlandırmaktaydı. Kıpçak sözü daha çok Arap ve Fars kaynaklarında geçmektedir. Kuman sözü de ilk bakışta yabancı bir isim gibi görünmesine rağmen Türkçe'dir. Çünkü Kırgız Türkçesinde *Kuba* (Yudahin, 1985:435), sözünün anlamı da *beyaz* ve *sarı*'yı ifade etmektedir. Yukarıda değindiğimiz gibi Rusların, Batıların ve Bizanslıların, Macar ve Ermenilerin bu halka verdiği isimler de **sarı**, **saman sarısı**, **solgun** anlamına gelmektedir. Kısaca Kıpçakları coğrafi olarak Doğu Kıpçakları ve Batı Kıpçakları diye ikiye ayırabiliriz. Bunlardan Doğu Kıpçaklarını Orta Asya'da yaşayan Kıpçaklar, Batı Kıpçaklarını da Doğu Avrupa veya Karadeniz'in kuzeyi ya da Batı Deşt-i Kıpçak dediğimiz bölgede yaşayan Kıpçaklar oluşturmaktadır. Suriye ve Mısır'a giden Kıpçaklar da bu Batı Kıpçaklarının nesilleridir. Doğu Kıpçakları dediğimiz ve bizim kendilerinin Sarılar olduğunu iddia ettiğimiz grup Kıpçak adını almış, Batıya gidenler yani Batı Kıpçakları dediklerimiz de genelde Kuman adını almışlardır.

Doğu Kıpçakları bugünkü Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen, Batı Sibiryalı halkları arasında Sarı, Saruu, Sarı Kıpçak, Kara Kıpçak, Ak Kıpçak gibi boy oymak ve kabilelere sahiptirler. Bugünkü Kazakların Orta Cüzü'nün büyük boylarından biri Kıpçaklardır. Kırgızların Sol Kanat boyları ve İçkilik grubu içinde de önemli miktarda Kıpçak boy, oymak ve kabileleri bulunmaktadır (Kıldıroğlu, 2003). Özbeklerin içinde de epey bir Kıpçak boy ve oymağı vardır (Şaniyazov,1974). Yani Kazak, Kırgız ve Özbek etnik teşekkülünde Kıpçakların önemli bir yeri vardır.

Batı Kıpçakları bugünkü Tatarlar, Başkurtlar, Nogaylar ve diğer Kafkas halkları (Karaçay, Balkar Kumuk) arasında yer almaktadırlar. Batı Kıpçaklarının önemli bir bölümü de Rus, Ukrayn, Macar, Gürcü, Bulgar, Romen gibi halkların arasında asimile olmuşlardır. Batı Kıpçakları Karaçay, Balkar, Kumuk, Başkurt, Tatarlar dışında bulunanlar yani Rus, Ukrayn, Macar, Gürcü, Romen, Bulgar halklarının arasındakiler Hıristiyanlığı benimsemişler ve zamanla bu dinin etkisiyle bir kısmı asimile olmuşlardır. Bugün onlardan sadece yer adları ve tarihi kaynaklarda kaydedilmiş boy isimleri ve şahıs isimleri kalmıştır. Özellikle Ukraynalıların etnik teşekkülünde Kumanlar önemli bir yere sahiptir. Ukraynalılar ve Ruslar arasında bugün bile Kıpçak boy oymak ve kabile adından oluşmuş çok sayıda soyadı vardır (*Baskakov, 1984:48-76*). Rus yıllıkları bu Kuman ve Polovets denilen etnik teşekküllere ait bilgilerle doludur (*Lavrentskaya letopis, T.I. 1997; İpatyevskaya letopis, T.I. 1998; Povest vremennih let, 2014*).

Kıpçaklar 1250 yılında Suriye ve Mısır'da Memlûk Devletini kurarak bu bölgede uzun bir hâkimiyet dönemi yaşamışlardır. Mısır Memlûkleri dediğimiz bu devlet 1382 yılına kadar Kıpçak asıllı Bahri Memlûkler tarafından idare edilmiştir. 1382'den 1517 yılına kadar hâkimiyet Çerkez asıllı memlûklerin elinde olmuş ancak bu devletin tebaasının büyük bir bölümünü de Kıpçaklar oluşturmuştur (*Solak, 2012: 201-207*). Diğer Türk devletlerinden farklı bir yapıya sahip olan Memlûk Devletinde yöneticiler özellikle Bahri Memlûkler döneminde Sultan Kalavun zamanına kadar seçimle iş başına gelmiştir. En başarılı oldukları dönem de idarecilerinin seçimle iş başına geldiği dönemdir. Memlûkler ilim, sanat ve kültür alanında çok önemli eserler vermişlerdir. Bu dönemde Türk dilini Araplara öğretmek için birçok kılavuz ve sözlük hazırlanmıştır (*Demirci,1998:145-151; 2003:53-63*). Memlûklere özgü bir mimari tarz ortaya çıkmış bugün bile Mısır'ın en güzel eserleri kabul edilen yapılar Memlûkler dönemine aittir (*Eruz, DİA, C.29, 2004: 97-100*). Kumanlar bugünkü Macar (*Berta, 1998, 133-142; Çoban, 2014*), Romen (*Gökbel,2000:77*), Bulgar (*Stoyanov, 2002:798-809; Vasary, 2008*) devletlerinin kuruluşunda da önemli roller üstlenmişlerdir. Hatta bugünkü Balkan halklarının özellikle Sırp, Hırvatların (*Sardelić; 2015:261-263*), etnik teşekkülünde de Kıpçaklar etkili olmuştur. Bu çalışmanın asıl konusu

ise Gürcistan'a gelen Kumanlardır. Kumanlar Gürcü devletinin yükselmesinde ve en iyi dönemlerini yaşamasında büyük rol oynamışlardır. Özellikle Ahıska ve çevresinde kurdukları ve sınırları İspir'e kadar dayanan Atabekler Hükümeti üç yüz yıla yakın yaşayarak en uzun ömürlü yönetimlerden biri olmuştur.

Gürcistan'da Kumanlar

Gürcü kaynağı Kartlis Çovreba'da M.Ö. IV. asırda İskender bölgeye geldiği zaman onun orduları ile savaşan Kıpçaklardan bahsedilmektedir (*Brosset, 1849: 33*). Bu bilgiden Kıpçakların daha önceki dönemlerde de Gürcistan'a geldikleri anlaşılıyor. Böyle bir malumat başka bir kaynaktan geçmediği ve Kumanların 1118 yılından önce Gürcistan'da olduklarını ispatlayan başka bir bilgi olmadığı için ihtiyatla karşılanmaktadır. Batı Kıpçakları ilk defa 1055 yılına ait Rus yıllıklarında Polovets⁵ olarak zikredilmişlerdir (*Yücel, 2013:541-575*). Bu bilgiden Kumanların 1055 yılında Karadeniz'in kuzeyi veya Doğu Avrupa dediğimiz topraklara geldikleri anlaşılmaktadır. Burada Rus knezliklerine komşu olan ve onlarla mücadeleye giren Kumanlar, 1103 tarihinden itibaren yaklaşık on yıl devam eden savaşlarda ağır darbeler almışlardır. Rus knezlerinin saldırılarına dayanamayan Kumanlar, Kuban-Terek boylarına inmek zorunda kaldılar ve güneye inen Kumanlar, Gürcülerle komşu oldular (*Safran,1993:10-11*). Bu tarihten 63 yıl sonra Gürcü Kralı IV. David tarafından Selçuklulara karşı savaşlarda kullanılmak üzere Gürcistan'a davet edildikleri Gürcü kronikleri tarafından kaydedilmiştir. Kral IV. David 40 bin savaşçıdan oluşan bir Kuman ordusunu Gürcistan topraklarına yerleştirmiştir (*Brosset, 2003:319*). Gürcü-Kuman birleşik ordusu bu ittifaktan sonra Selçuklulara karşı önemli başarılar elde etmiştir (*Gümüş, 2006:199-217*). IV. Davit'in oğlu Dimitri zamanında (1125-1156) Kumanların Cavahet'ten İspir'e kadar uzandıkları ve Yukarı Kür ve Çoruk (Çoruh) boylarına yerleştikleri biliniyor. 1177 yılında ayaklanan Orbelyanlar sülalesinden ve Gürcü ordusu başkumandanlığı yapan İvane ile çevresi Gürcüler tarafından yok edilir. Bu olay üzerine başkomutanlık Kuman asıllı Kubasar (Kumbasar) ailesine verilir. Aynı dönemde maliye bakanlığı da Kuman Kutlu Aslan'a verilir. Kumanlar Gürcistan topraklarına iki defa göç etmişler, bunlardan birincisi 1118 yılında ikincisi de 1177 yıllarında gerçekleşmiştir. 1267 yılından itibaren Kıpçaklı Ortodoks Türklerden "Atabekler" sülalesinin yarı bağımsız olarak hüküm sürdüğü "Atabek-Yurdu" (Gürcüce: Sa Atabago) denilen bölge içinde Bayburt, İspir, Tortum, Livana (Yusufeli ile Artvin), Ardanuç, Göle, Ardahan, Ahıska, Ahılkelek, Azgur, Oltu yer alıyordu (*Solmaz, 2005:276*).1266 veya 1268 yılına kadar Gürcü ordusunun bel kemiğini oluşturan Kumanlar bu tarihte Gürcü Kraliçesi II. Tamara ile bir anlaşmazlık yaşamış bunun neticesinde de Kumanlar Gürcülerden ayrılmıştır. Bu dönemde Kumanlardan Kubasar (Kumbasar) Gürcü ordusunda Genelkurmay başkanı pozisyonunda bulunuyordu. 1268 tarihi Kumanlar için bir dönüm noktası oldu. Bu tarihten itibaren Kuman-Gürcü ilişkisi eskisi gibi olmadı. Kaynakların verdiği bilgiye göre bir kısmı Kafkasların kuzeyine döndü, bir kısmı da Gürcü topraklarında kaldılar. Gürcistan'a geldiklerinde Gürcü kralı IV. Davit onları bugünkü Ahıska ile İspir arasında bulunan arazilere yani Çoruh Nehri boyları ve Gürcülerin Taok Vadisi dedikleri Göle'den başlayıp Oltu, Tortum, Erzurum, İspir'e kadar uzanan bölgeye yerleştirmişti (*Subaşı,2013:705-731*). Kafkasların kuzeyine dönenler Gürcü Krallığının merkezine yakın olanlar yani bugünkü Tiflis ve çevresinde yaşayan Kumanlar olmalıdır. Çünkü Taok Vadisi ve Çoruh boyu denilen arazilerde yaşayan Kumanların geri döndüklerine dair Gürcü kaynaklarında da bilgi yoktur. Hatta bugünkü Artvin, Rize bölgesinde, Trabzon'dan Ordu'ya kadar olan sahil

⁵Ruslar Polovets adıyla Kumanları kastetmiş olabilir.

hattında ve iç kesimlerdeki Gümüşhane, Tokat gibi illerimizde Kuman boy ve beylerinin adları günümüze kadar ulaşmıştır.

1595 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa'da Geçen Türkçe Kökenli Kişi Adları Üzerine adlı makalesinde Sinan Uyğur Osmanlı kayıtlarında 500 civarında Türkçe kişi adı ve kelime tespit etmiştir. Bunlardan Ağbuğa (Akbuğa/Akboğa), Ağca, Ala, Alaca, Aslan, Aslan Beg, Atabig (Atabey), Atrake (Atrak), Aymaz, Azık, Balaban, Barkan, Bayındur, Belek, Çağal (Çakal), Çordın (Çortan), Devletbeg, Gülmez, Ertogdı, Erbeg, Erbuka, Erden, Gökçe, Göle, Gülbaraka (Gülbarak), İlbeğ (İlbey), Kalavun, Kalkan, Kanturalı, Kaplan, Kara, Karaaslan, Karabeg, Karaça (Karaca), Karagös (Karagöz), Karaman, Karabaş, Kaytmaz, Çoban, Korkmaz, Kozan, Kökbüre (Gökbörü), Köse, Kubasar (Kumbasar), Kula, Kulbeg, Kuman, Kurman (Kurban), Küre, Mirbeg, Okçı (Okçu), Ordubeg (Ordubey), Özbek, Sarali (Sarali/Saral), Şaribeg, Saribeg, Sarman (Sarban), Saru, Şarubeg, Saruhan, Saruca, Solak, Şavlı (Çavlı), Tanrıvirmiş, Tapan, Tarhan, Tatar, Toraman, Ulaş, Ulıbeg, Urus, Urusbeg, Uvak, Uzan, Uzun, Ürkmez, Üzmez, Yaman tespit edilen adlardır (Uyğur, 2017: 624-633). Sinan Uyğur tarafından tespit edilen bu isimlerin bir kısmı aynı zamanda boy, oymak ve kabile adı olarak Kıpçakların/Kumanların etnik teşekküllerinde, yani Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen, Başkurt, Karakalpak gibi toplulukların içinde bulunmaktadır. Bunlardan Azık, Balta, Bayındur, Çakal, Çordın (Çortan/Çordan/Cordan/Jordan), Belek, Gökçe, Kalavun, Kara, Karaca, Karagöz, Karaman, Kubasar, Köse, Kuman, Kurman (Kurban), Okçu, Özbek, Sarali, Şaribeg, Saribeg, Sarman (Sarban), Saru, Şarubeg, Saruhan, Saruca, Tatar, Ulaş, Urus, Urusbeg, Uvak, Uzan, Uzun gibi bazı boy, oymak ve kabileler Oğuz/Türkmen, Kazak ve Kırgızlarda Kıpçak grupları içinde, bazıları da diğer Kazak, Kırgız boy ve oymakları içinde yer almaktadırlar.

Ayrıca Budagov ve Keybullaev'in hazırlamış oldukları *Gürcüstan'da Türk Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğati* adlı eserde Gürcistan ve ona komşu ülkelerdeki Türk etnik adları ile ilgili çalışmada yüzlerce etnik ad, yer adı ve kişi adı tespit edilmiştir. Bu isimlerin büyük bir kısmı Gürcü devletinin politikaları gereği değiştirilmiştir. Bugünkü Gürcistan coğrafyasında bunları görmek mümkün değil. Ancak eski belgelerde bu isimler kaydedilmiştir. Çalışmamızın önemli başvuru eserlerinden birini Budagov ve Keybullev'in eseri oluşturmaktadır. Tabii biz çalışmamızda sadece Kıpçak ve Kumanlarla ilgili isim, yer adı ve etnik adları ele aldık. İsimler, yer adları ve etnik adları alfabetik sıraya göre sıraladık. Buna göre bu konuda bahsedeceğimiz ilk topluluk Ağ Kullar (Ak Kullar)dır.

Ağ Kullar, Marneuli ilçesinde köy adı olarak Gürcü kaynaklarında yer almaktadır. Budagov ve Keybullaev bu etnik adı eski Bulgar ve Kıpçak oymaklarından **Kul** ile ilgili görmektedirler (*Budagov-Keybullaev,2002:105*). Bize göre bu ismin başındaki Ağ (Ak) sözü Ağ Kullar köyünün yerleşim yönünü göstermektedir. Geçmişte birçok Türk boyu ve devleti Ak, Kara ve Sarı olarak teşkilatlanmış veya konumlanmıştır. Bu teşkilatlanma onların *sağ*, *sol* ve *doğu*, *batı* olarak yerleşmelerinin de bir sonucudur. Kul adının paralelleri diğer Türk boylarında da bulunmaktadır. Eski Türk devletlerindeki yerleşim ve teşkilatlanmaya göre **ak** batıyı bazen güneyi, **kara** da doğuyu göstermektedir. Bolnisi ilçesinde de **Daşlı Kullar** adlı başka bir yerleşim yeri vardır (*Budagov-Keybullaev,2002: 176*). Bunun da Ağ Kullarla ilişkisi olmalıdır. **Kul/Kullar** etnik adı aynı zamanda Tiflis vilayetinin Borçalı kazasında dağ adıdır. Gence vilayeti Zengezur kazasında Kul köy adı ile köken bakımından aynıdır. Bu etnik ad Kumanların Kul oymağını hatırlatmaktadır. Rus Yıllıklarında 1182 yılına ait bilgilerde Kul adı **Kulobiçi** olarak geçer. Azerbaycan'ın Ağdam, Balaken, Berde ve Kusar ilçelerinde **Kullar** adlı köyler bulunmaktadır (*Budagov-Keybullayev, 2002:170*).

Ançoğlu/Ençoğlu Kıpçak boyunu Budagov ve Keybullaev Tiflis vilayeti Ahalsih kazasındaki dağ ve Bolnisi ilçesindeki İncedağ, İnceoğlu, İnce Su gibi yer adları ile ilişkilendirmektedirler. Ançoğlu etnik adı ile ilgili Ahıska ve çevresinde Ancakeli, Ancaheti, Ançevi, Ançenişi gibi birçok yer adı vardır (*Budagov-Keybullayev, 2002: 190, 238*). Ançoğlu veya Ençoğlu B.E. Kumekov'un çalışmasında Batı Deşt-i Kıpçak boyları içinde gösterilmektedir (*Kumekov, 2001: 386*). Bu bilgilerden Gürcistan coğrafyasına gelen Kuman boyları arasında Ançoğlu/Ençoğlu adlı boyun da olduğunu görüyoruz.

Argun Tiflis vilayetinin Tianeti kazasında dağ, Duşeti kazasında **Arquni** biçiminde köy, Kuzey Kafkasya'nın Ter eyaletinin Veden çevresinde **Argun** köyü adı, aynı eyaletin Krozni çevresinde **Argunçay**, Azarbaycan'da Zakatala çevresinde **Argunkışlak** coğrafi adları vardır (*Budagov-Keybullayev, 2002: 119-120*). Bu coğrafi adlar etnik adlardan çıkmıştır. Rus âlimi N.A. Aristov onları Moğolların Çin yıllıklarında adı geçen Basimi (Basımil) lerle ilişkilendirir. Argunlar XI-XII. asırlarda Tarbagatay'ın kuzeyi, Kıpçakların doğusu ve Naymanların batısında hâkim oldular. Bir kısmının bu dönemde Kıpçakların içine girmiş olması mümkündür. Cengiz Han döneminde batıya kaydıkları kaynaklarda yer almaktadır. Yuan-şi'de Argınlardan Kanglı ve Kıpçaklarla birlikte bağımsız bir grup olarak bahsedilir. Ayrıca bugünkü Kazakların Orta Yüzünün en büyük boylarından biridir (*Vostrov-Mukanov, 1968:72*). Bununla birlikte Mırza Haydar Dulati onları Moğollarla ilişkilendirir (*Dulati, 1973:88*). Timur'un seferlerinden bahseden kaynaklar XIV. asırda onların **Alagöl** ile **Karatal** ırmakları arasında yaşadıklarını yazmışlardır (*Tınışpaev, 1982: 74*). XVII. yüzyıl belgelerinde Hakas boylarından Kızılların içinde kaydedilmişlerdir (*Potapov, 1956:393*). Kırgız etnik oluşumunda da Argunların rolü büyüktür. Kırgızların değişik boyları, Özbekler içinde, Karakalpaklarda, Kazaklarda, Nogay ve Kırım Tatarlarında Argun boyunun mensupları vardır (*Stniyakovskiy, 1900: 111; Karataev,2003:210; Sıdıkov, 1929: 287; Levşin, 1996:147; Vostrov-Mukanov, 1968:72; Canuzakov, 1982:169; Şaniyazov, 1974:131; Karmuşeva, 1976: 90-93; Jidanko, 1950: 164; Kereytov, 1999: 152*). Argun boyunun mensuplarının Mısır Memlûkleri arasında olduğunu da Emir Seyfeddin Argun lakabından anlıyoruz.

Kırgız etnolojisi ile ilgili çalışmalarıyla tanınan S.M. Abramzon Kuzey Kırgızistan'da yaşayan boylar arasında **Azık** boyunu da göstermiştir (*Abramzon,1960:56*). Kırgız tarihçisi Rustam Abdumanapov Kırgız boyları içinde yer alan büyük boylardan biri olan **Azık**'ın Kıpçaklarla ilişkili olduğunu yazmıştır (*Abdumanapov, 2002:153-157*).

Balıkli (Tiflis Vilayetinin Ahalkelek kazasında harabe bir şehrin adı), **Balıkçı** 1590 yılından beri bilinen (Borçalı/Loru Güney nahiyesinde yer adı) yer adları da Gürcistan'ın Borçalı şehri ile Kars'ta ve Kağızman ilçesinde yer adı olarak karşımıza çıkmaktadır (*Budagov-Keybullayev, 2002: 133*). Kırgızların **Saruu** boyunun içinde **Balıkçı** adlı bir oymağı olduğu da bilinmektedir (*Abramzon, 1960:66*). Kıpçakların Kazaklar içindeki büyük boylarından biri **Karabalık**'tır. Isıkğöl'ün batısında bulunan bir şehir de **Balıkçı** adını taşımaktadır. Balıkçı şehrine çok yakın bir yerde **Toru Aygır** köyü bulunmaktadır. **Toruaygır** da Kıpçakların oymaklarından biridir.

Balta Gürcistan'da Znauri yerleşim yerinde yer adı, Azerbaycan Şeki'de **Baltalı** biçiminde Kah bölgesi Calair şehrinin topraklarında **Baltadüzü** adıyla mevki adı, şimdiki Ermenistan'ın Kazah ilçesinde **Baltaçay**, Lahodeki kasabasında yerleşim yeri olarak bulunmaktadır (*Budagov-Keybullayev, 2002: 133*). Abdulmecit Doğru Ardahan ve çevresindeki yer adları ile ilgili çalışmasında Tiflis'te **Balta** adlı bir yerin olduğunu yazmıştır (*Doğru,1985:12*), burası yukarıda zikredilen Znauri yerleşim yerindeki Balta olmalıdır. Balta adlı Kıpçak boyunun mensupları Rize ve Trabzon çevresinde yaşamaktadır. Hatta bu boyun mensupları Kastamonu Tosya'ya kadar gitmiştir. Bugün

soyadları başkadır ama kendilerinin Rize'den geldiğini ve Balta lakabını taşıdığını söylüyorlar. Balta boyu başta Macarlar (*Rasony, 1966-1969: 86*). olmak üzere Kazaklarda **Balta**, **Baltalı** (*Vostrov-Mukanov, 1968:67*), **Balta-Kerey** (*Canuzakov, 1982:166*), Kırgızlarda **Balta** (*Abramzon, 1960:61; Maanaev, 1969:25*), Özbeklerde **Baltalı** (*Şaniyazov, 1974:131*) boy, oymak, kabile, kişi ve yer adı **Baltamazar** (*Karaev, 1991:104*) olarak bulunmaktadır. Balta etnik ad olarak Ak Nogayların içinde **Balta-Mırzabiçimindeyer** almaktadır (*Baskakov, 1940:134*). Balta Kumanlar vasıtasıyla Balkanlara kadar götürülmüştür. Romanya'da **Balta-albı** adlı bir köy ile Besarabya bölgesinde Balta adlı bir şehir bulunmaktadır (Doğru, 1985:12). Bütün bu bilgiler **Balta** ve **Baltalı** oymaklarının Kıpçaklar ve Kumanlar içinde büyük bir topluluk olduğunu ve çok geniş bir coğrafyaya yayıldığını gösteriyor.

XVII. asırda Tiflis eyaletinde Azerbaycanlıların yaşadıkları nahiyelerden birinin adı **Barat**'tir. Revan valiliğinin Novobeyazit (Yeni Beyazit) kazasında bir dağ da Barat olarak adlandırılıyordu. Kazanın da bu adla adlandırıldığı sanılıyor. Kaza 1806 yılında kurulmuştur. Revan eyaletinin Hınzirek nahiyesindeki köylerden biri de **Baratlı** adını taşıyordu (*Budagov-Keybullayev, 2002: 133*). Abdülmecit Doğru'nun tespit etmiş olduğu yer adları arasında da bu oymağa rastlanmaktadır. Doğru, bu oymağı Barat ve Baratlı biçiminde Artvin Yusufeli ile Macaristan'da yer adı ve kişi adı olarak tespit etmiştir (Doğru, 1985:13). Barat oymağı Kırgızların Döölös boyunun içinde de yer almaktadır (*Abramzon, 1960:85*).

Tahrir Defterlerinde geçen **Bayındır** etnik adı da hem Kıpçaklarla hem de Oğuzlarla ilişkilidir. Gerdizi'nin gösterdiği Kimek boyları arasında Bayındır ve Tatar boyunun adı da vardır. Tabii bu bölgeye Selçukluların oluşturan Oğuz boyları da geldiler. Bayındır ve Tatar boylarının Kıpçaklarla mı yoksa Oğuzlarla mı ya da Moğollarla mı geldiklerini ortaya çıkarmak güçtür. Çünkü kaynaklar bu konuda en küçük bir ipucu vermemektedir.

1595 tarihli Tahrir Defterlerinde geçen isimlerden biri de **Belek**'tir. Belek ismi Kırgızlarda oymak (*Karatayev, 2003:42*), adı ve erkek ismi olarak da kullanılmaktadır, armağan hediye anlamına gelmektedir. Kırgızların Sarıbagış boyunun oymaklarından (Abramzon, 1960:38).

Gürcistan'ın Ahıska bölgesi dışında Türklerin yoğun olarak yaşadığı Ermenistan, Azerbaycan sınırına yakın Borçalı bölgesi bulunmaktadır. **Borçalı** adı da bana göre Kumanların boylarından **Borçol** veya **Borçoğlu**'nun buraya yerleşmesi sonucu bu adı almış olabilir. Çünkü adı geçen Borçol veya Borçoğlu boyları Batı Deşt-i Kıpçak boyları arasında yer almaktadır. Bu bölgenin sakinlerinden olup nüfus olarak en kalabalık grubu teşkil eden **Karapapak** adlı boy da **Karabörklü** Kıpçak boyu ile ilgili olmalıdır. Çünkü Karapapak ve Karabörklü/**Karabirкли**(İdrisi) isimleri birbirinin eş anlamlısıdır. Paul Pelliot da bu adların aynı anlama geldiğini yazmıştır (*Pelliot, 1951:102*). Karapapak veya Karabirкли için Kıpçak Oğuz karışımı bir Türk topluluğudur demek mümkündür.

Kıpçakların **Çortan** boyunun adı birçok yerde karşımıza yer adı ve sülale adı olarak çıkmıştır. Çortan boyunu da Altaylardan başlayarak İdil boylarında, Anadolu'da bulmak mümkündür⁶. Anadolu'nun da birçok yerinde Çortan yer adı olarak değişik telaffuzlarıyla mevcuttur (*Kıldiroğlu, 2015:123-136*). Erzurum'un en eski mahallelerinden birinin adı Çortan'dır. **Çortan** sülale adı olarak **Cordan** biçiminde Artvin ve çevresinde, yer adı olarak Ahıska bölgesinde bulunmaktadır (*Brosset, 1842:11,113,464:1849:190*).

Ertiş/İrtiş adı Tiflis vilayetinin Tiflis kazasında köy adı, Revan eyaletinin Dere Eleyaz nahiyesinde **Ardeş/Ardiş** köy adları ile aynıdır. Kuzey Kafkasya'nın Stavropol

⁶Çortan hem doğudaki Kıpçakların içinde hem de batıdaki Kumanların içinde bulunmaktadır.

eyaletinde Artes yer adı da bunlarla aynı olabilir (*Budagov-Keybullayev, 2002: 181*). İrtiş bilindiği gibi Kıpçakların ortaya çıktığı ve uzun süre yaşadıkları coğrafi bölgedir. Burada Kırgızlar ve Kıpçaklar birlikte yaşamıştır (*Kıldıroğlu, 2006:133-166*) Gerdizi'nin yazdığı efsaneye göre Kıpçaklar İrtiş nehri çevresinde ortaya çıkmıştır. İrtiş adı Ahıska ve çevresine Kıpçaklar tarafından taşınmış olmalıdır. Bu durum aynı zamanda adı geçen yerleşim yerlerinde Kıpçakların yaşadıklarını da göstermektedir.

Gürcistan coğrafyasında Borçalı, Baydar, Berde, Demirçi Hasanlı, Suhumi, Bolnisi yerleşim yerlerinde **Eymür** boyunun adını çağrıştıran İmeri, İmerhevi, İmirasani, İmir, İmirli, İmirAhmedli, İmirçay, İmir Helil kışlağı, İmir Hesenli gibi birçok yer adı vardır. Eymürler hem Kaşgarlı da hem de Reşideddin'de Oğuz boyları içinde zikredilmektedir (*Budagov-Keybullayev, 2002: 189-190*). Ancak onların Kıpçaklarla ilişkisi olduğunu da Gerdizi yazmıştır. Ona göre Kıpçakları oluşturan yedi boydan ikisi İmi ve İmir'dir. Dolayısıyla Eymür boyu Kıpçakların içine de girmiştir. Adı geçen yer adlarının Kıpçaklar vasıtasıyla Gürcistan coğrafyasına taşınması mümkündür.

Gökçe etnik adı da Kıpçak çevresinde çok kullanılan bir isimdir. Bu isim etnik ad olarak Kazak (*Canuzakov, 1982:165*) ve Kırgızlar (*Karatayev, 2003:122*) için de bulunmaktadır.

Ayrıca **Kaba, Kabaoğlu, Kaban, Koban, Kobanoğlu** gibi soyadları da Kıpçak boy adlarından çıkmıştır. **Kaba** Orta Asya'da yaşayan Özbek, Kırgız (*Kıldıroğlu, 2008:179-186*), Kazak ve Altaylarda yaşayan bugün nüfusları azalmış yok olmak üzere olan birçok Türk topluluğunun içinde, Romanya, Macaristan'da da vardır (*Rasonry, 1966-1969:107*). Kaba boyu Kırgızların büyük boylarından Sayak boyunun iki kolundan birini temsil eder (*Kıldıroğlu, 2008:179-186*). Rize ve çevresinde bulunan **Kaban** adı da **Kaban/Kaman/Koman/Koban/Gaban, Kobanoğlu** biçimlerinde yer adı ve soyadı olarak bulunmasının yanı sıra Kırgızlarda Beş Kaman, Kaman, (*Abramzon,1960:17,24,29,*) boy adı Kazaklarda yer adıdır. Ayrıca Manas destanında da kişi adı olarak karşımıza çıkmaktadır (*Kıldıroğlu, 2003: 118-120*). Kaban/Kaman/Koban/Kobanoğlu/Koman/Kuman/Kuban sözü de etnik ad, yer adı, sülale adı, kişi adı ve soyadı olarak ülkemizin Doğu Karadeniz bölgesinde özellikle Rize, Trabzon, Giresun ve Ordu illerimizde yer adı ve sülale adı olarak 1595 tarihli Tahrir defterlerinde yer ve kişi adı olarak yer almaktadır.

Karaca/Karaça etnik adı Sakaraceo biçiminde X. yüzyılda "Karaca Davit'in Hayatı" adlı anonim kaynaktaki bilgilere göre bir arazinin adıdır. Gürcü kaynaklarında 1392 yılından beri bilinmektedir. Saqaraceo, Karaca'nın yeri, yurdu anlamına gelmektedir. Buna benzer bir durum Ardahan için de söz konusudur. Ardahan'ın adlarından biride Karaca Ardahan'dır. Gürcü kaynaklarında Karaca Ardahan ismiyle Göle çevresi ifade ediliyor. Karaca veya Karaça hem Oğuzlar hem de Kıpçaklar içinde yer alan bir boydur. Davit zamanında geçtiğine göre bu boy Kıpçaklar içindeki Karaca olmalıdır. Demek ki Gürcistan'a gelen Kıpçak boylarından biri de Karaca oymağı idi. Bu boyun mensupları bugünkü Kırgızlar içinde Kırgız-Kıpçak boyunun Saruu ve Munduz grupları içinde yer almaktadır (*Vinnikov,1956:183; Attokurov,1997:149,163*). Buradaki Saruular gerçek Kıpçaklar, Munduz ise Oğuzların Büğdüz boyudur. Bunun dışında Sol Kanat oymak ve kabileleri içinde de Kıpçaklar bulunmaktadır (*Karatayev, 2003:99; Kıldıroğlu, 2013:128-130*). Karaca boyu Kazaklarda (*Canuzakov, 1982: 69*), Gagauzlarda kişi adı (*Guboglo,1973:86*), Özbek Lokayların içinde (*Karmışeva, 1976:101*), Altaylılarda yer adı (*Molçanaova,1982:212*), Türkmenlerde de etnik ad (*Ataniyazov,1988:43*) olarak bulunmaktadır. Oğuzlar içinde ise daha çok Bayat ve Yazır boyları ile ilişkilidirler. Karaca oymağı Oğuz oymakları içinde Karaca Arablular, Karaca Koyunlu, Karaca Kürd Türkmenleri

ve Karacalu biçiminde bulunmaktadır (*Sümer, 1972:172, 175,176, 181, 191,230, 241-242, 300, 371-372*).

Kubasar'ın 1267 yılında Kraliçe Tamara ile anlaşamadığı için Gürcü ordusundan ve Gürcülerden ayrıldığını Gürcü kaynakları yazmıştır. Bu isimle (Kumbasar) bugün Doğu Karadeniz bölgemizde özellikle Artvin, Rize ve Trabzon'da yaşayan aileler bulunmaktadır. Bu aileler Kubasar'ın nesilleridir.

Ahışha Mufassal Defterinin XX-Nahiye-i Kuzay der Livâ-i Poshov başlıklı bölümünde köy isimleri arasında 22. sırada **Karye-i Kuman** yer adı bulunmaktadır. Tahrir defterinde bu karyenin 6000 akçeye tahrir edildiği kaydedilmiştir (*Kangül, 2016:57*). Ancak Yunus Zeyrek Posof'ta günümüzde böyle bir yer adının olmadığını yazmıştır (*Zeyrek, 2013 :69*).

Kırgızlarda **Kurmankoco** biçiminde yer alan etnik ad 1595 tarihli Tahrir Defterinde **Kurman** biçiminde şahıs adı olarak yer almaktadır. Bu ismin bir başka biçimi Kurban'dır. **Kurban** veya Kurman Türk dünyasında hem kişi adı olarak hem de yer adı olarak kullanılmıştır. Kırgızlarda Kurmanbek destanı da bir Kıpçak kahraman etrafında şekillenmiştir. Kazakların içinde de Kurman, Alban boyu içinde yer almaktadır (*Vostrov-Mukanov, 1968:47*).

Komani, Gürcistan'ın Ahalkelek ilçesinde köy adı olarak bulunmaktadır. Kıpçakların büyük kolu olan **Kuman** boyunun adındandır (*Budagov-Keybullayev, 2002:168*). Kumanlar yukarıda da söz edildiği gibi Kıpçakların büyük kollarından biridir. Genelde batı Kıpçakları içinde yer almışlardır. Kuman adı Doğu Kıpçakları arasında pek bilinmemektedir. Arap ve Fars yazarlarından sadece İbn el-Furat, İbnTangriberdi, İdrisi eserlerinde Kuman adını zikretmişlerdir.

Kutan-kar, Tiflis vilayeti Borçalı kazasında dağ adı. Azerbaycan'ın değişik yerleşim birimlerinde **Kotangaya dağı, Kotandağ, Kes-Kutan, Kutan düzü** olarak bulunmaktadır. Ayrıca Dağıstan'da **Kurkur-Kutan** yer adı vardır (*Budagov-Keybullayev, 2002:172*).**Kotan (Koton, Kutan, Köten)** etnik adlarını En-Nuveyri, İbn Haldun gibi Arap yazarları **Kotyan** ve **Kunun** biçiminde kaydetmişlerdir. Rus yıllıklarında da **Kotyan** biçiminde geçmiştir. Rus yıllıklarında 1201 yılına ait kayıtlarda Kıpçak hanı olarak zikredilmiştir. Kazak efsanelerine göre de Argın boyunun kurucusu olarak **Kotan** gösterilir. Kotan başta Kazak, Kırgız (Karataev, 2003: olmak üzere birçok Türk boyu içinde yer almaktadır (*Kıldıroğlu, 2013: 142-145*). Kotan adı **Koton, Köten, Kutan, Kotyan, Hotan, Gotan** biçimlerinde de telaffuz edilmiştir. Kotan, Potanin'in Kazaklar arasında derlediği bir efsaneye göre Kazakların atası olarak kabul edilmektedir (Potanin, 1883: 15). Kotan boy adı olarak Kazak (*Potanin, 1916:166-167; Beysenbayuuli, 1994:129-148*), Kırgız (*Attokurov,1997:131*) ve Altay Türklerinde de bulunmaktadır (*Yarho,1947:11-12; Ekeev, 2003:30*). Fahrettin Kırzioğlu Kars'ta **Kotanlı** adlı birkaç köyün olduğunu yazmıştır (*Kırzioğlu, 1992:92*). Ardahan ve çevresinde Kotan adı saban anlamında kullanılmaktadır. Ancak bu manada yer adı olarak verilmesi pek mümkün görünmüyor. Çünkü eski ad verme geleneğine göre boylar yerleştikleri yere kendi adını veriyorlardı.

Abdölmecit Doğru'nun Ardahan ve çevresinde tespit ettiği yer adları arasında Kırgız destan kahramanı **Manas**'ın da adı geçmektedir (*Doğru,1985:56*). Kıpçaklarla karışan Kırgız boylarının mensupları Ardahan ve çevresine gelmiş olabilirler. Ardahan ve çevresinde görülen boylardan biri de Kotan boyudur. Budagov ve Keybullaev Gürcistan coğrafyasında bu ismin Duşeti ilçesinde dağ adı olduğunu ve Alaverdi mıntıkasının da eski adı olduğunu yazmışlardır (*Budagov-Keybullayev, 2002: 228*). Manas Kırgızların destan kahramanıdır. Tarihte Manas adlı kişinin varlığı sadece Macmu at-ut Tevarih adlı eserde geçmektedir. Baka hiçbir yerde geçmemiştir. Dolayısıyla yukarıda da zikrettiğim gibi

Manas adı ancak Kıpçaklar vasıtasıyla Gürcistan ve çevresine gelmiş olabilir. Macmu at-ut Tavarih'te Manas Nogaylardan gösterilmektedir. Nogaylar da bilindiği gibi Kıpçaklardandır.

Okçu boy adı da adı geçen defterde karşımıza şahıs adı olarak çıkmaktadır. Her ne kadar bu isim ok yapan ok atan anlamına gelse de Kırgızlar başta olmak üzere birçok Türk topluluğunda boy, oymak ve kabile adı olarak karşımıza çıkmaktadır (*Karataev, 2003:148*).

1595 tarihli Tahrir Defterinde **Şaribeg, Şarubeg** biçiminde yer alan isimler dikkatimizi çekmektedir. Çünkü burada kelimenin ilk kısmı olan **Şaru** ve **Şarı** 916 yılında Karakitayların batıya ve güneye ittikleri Kıpçaklara verdikleri isimdir. Yani Kıpçak adının o zaman Şarı veya Şaru biçiminde olduğu Mervezi tarafından kaydedilmiştir (*Hrakovsky, 1959:212; Şeşen, 2001:102-106*). Bu bilgiler bizim yukarıda iddia ettiğimiz Kıpçakların kendilerini Sarılar olarak adlandırdıkları şeklindeki iddiamızı da güçlendiriyor. 1595 tarihli Tahrir Defterinde Şarı ve Şaru'nun başka varyantları olan Sarı, Saribeg, Saruhan gibi isimlerde kullanılıyor. Özellikle Gürcistan coğrafyasında bu isimler yer adı olarak karşımıza çıkmıyor ama Kıpçakların yaşadıkları coğrafyalarda bu isimler yukarıda da gösterildiği gibi boy, oymak ve kabile adı olarak çok sık kullanılmıştır.

Saray, Tiflis eyaletinin Borçalı ilçesinin bir köyünün adı Saray'dır. Revan eyaletinde **Saray** ve **Saraycık**, Abşeron yarımadasında **Saray**, Yugoslavya'daki **Sarayevo** yer adları vardır (*Budagov-Keybullayev, 2002: 228*). Bu yer adları büyük ihtimalle Saray boyunun adı geçen yerlere yerleşmesi ile ortaya çıkmıştır. Saray Özbek Kıpçaklarında **Kıpçak-Saray** adı ile bilinmektedir (*Şaniyazov, 1974: 124*). Kıpçak-Saray boyu içinde bulunan birçok oymak ve aşiretin Kırgız boyları içinde bulunduğu da tespit edilmiştir (*Kıldıroğlu, 2013: 187*). Özbek-Sarayların içinde bulunan bazı oymak ve aşiretler Kazak boyları içinde de bulunmaktadır (*Canuzakov,1982: 164*).

Sarı/Saruu/Sarık/Saral gibi etnik adlar da Kıpçaklarla ilgilidir. Çünkü bu makalenin giriş bölümünde zikrettiğim gibi Kıpçakları adlarından biri de **Sarı** ve **Saruu**'dur. Doğu Kıpçaklarının içinde bulunduğu birçok Türk topluluğunda **Sarı, Sarık, Sarı Kıpçak** gibi isimleri taşıyan gruplar vardır. Bunlar Kıpçak olduklarını bugün bile bilmektedir. Ahıska ve çevresinde Sarı adı **Saral, Sarık** biçiminde yer adı olarak korunmuştur. **Saral** 1728 yılında Tiflis vilayetinin Ağçaqala (Akçakale) nahiyesinde etnik ad olarak kaydedilmiştir. Borçalı bölgesinde yaşamışlar ve sonrasında Türkiye göç eden Karapapakların bir oymağını teşkil etmişlerdir. Revan vilayetinin Aleksandropol kazasında Saral köyü adı olarak bulunmaktadır. Tiflis vilayetinin Demirçi Hasanlı nahiyesinin bir köyünün adı da Sarık'tır. Ahıska ve çevresinde yukarıda zikrettiğimiz etnik ve coğrafi adlardan başka Sarallar, Sarıbari, Sarıbulak, Sarıburun, Sarıveli, Sarıqala, Sarı Dik, Sarıdon, Sarı Yal, Sarıyar, Sarı Ahmed, Sarı Memmedli, Sarı qışlağı, Sarı Sabuncu, Sarıklo/Sarıklı, Sarıhana, Sarı Sofu, Sarıcalı, Sarıcabet gibi isimler de vardır (*Budagov-Keybullayev, 2002: 250-252*). Kırgızların içinde **Kulan Sarık, Sarı Kıpçak, Sarı, Saruu** gibi boy, oymak ve kabileleri bulunmaktadır. Sarı-Kıpçak boyu Özbek, Karakalpak, Başkurt, Nogay, Türkmen ve Kazakların içinde de vardır (*Kıldıroğlu, 2013:145, 163-166*).

1595 tarihli Tahrir Defterinde geçen bir başka isim ise **Sarman**'dir. Bu isim etnik ad olarak Kırgızlarda (*Karatayev, 2002:157*) ve Kazaklarda da bulunmaktadır.

Sıgnak Tiflis vilayetinin kazalarından birinin adıdır. Mirza Camal Cavanşir (XVIII. asır) "Sıgnak qalası" olarak kaydetmiştir. Karabağ'ın Gülistan bölgesinde de bir köyün Sıgnak olarak adlandırıldığı gösterilmiştir. Karabağ'da Hankendi ilçesindeki bir köyde şimdi Sıgnak olarak isimlendirilmektedir. Kıpçak bozkırında (Deşt-i Kıpçak'ta) yaşamış olan Kıpçakların başkentinin adı da Sıgnak idi. Bartold'a göre Orta Asya'da Otrar şehrinin 24 fersah uzaklıkta idi. Bu şehrin harabeleri **Suğnak Kurgan** adı ile Sırderya nehrinin

sahilindedir. Azerbaycan Saciler devletinin temelini atan Ebu Sac Divdad da aslen Suğnak şehrinde. XII. asırda Kıpçakların Gürcistan'a göçürülmesi ile ilgili olarak bu şehir bu ismi almıştır. Kazak kazasında **Siğnak dağ** ve **Sığnak Daş** kışlak, Şuşa kazasında Siğnak köyü, Kars vilayetinin Kağızman çevresinde Siğnak dağ adları ile manaca aynıdır (*Budagov-Keybullayev, 2002: 254*).

Toklar/Doklauri,Karaeli ilçesinde köy adıdır. Dok/Tok Kıpçak boylarından biridir. Tiflis vilayetinin Tiflis kazasında dağ adı, Kars vilayetinin Oltin çevresinde Tohli Kom (Toklu Kom) köyü, Revan vilayetinin Şerur-Dereleyaz kazasında Tohlu-Ağıl-Kediyi (Gediği) dağ adı, Kuban eyaletinin Maykop çevresinde Tuk (Tok), Gence valiliğinin Zengezur kazasında Tugyurt dağ (Tokyurt dağı), Hocavend ilçesinde Tuq yalı (Took yalı), Tuqdağ (Tokdağ) ve Zengezur'daTukyurd (Tokyurt), Ağdam ilçesinde Tuqgedik (Tokgedik), Tovuz ilçesinde Tuq Güneyi (Tok Günyü) gibi yer adarı vardır (*Budagov-Keybullayev, 2002: 133*). Bütün bu yer adları Kıpçakların Tok boyu ile ilgilidir. Bugünkü Kırgız, Kazak (*Vostrov-Mukanov.1968:80*) ve diğer Türk topluluklarında Tok etnik grubunu bulmak mümkündür.

1595 tarihli Tahrirde geçen bir başka isim de **Uvak**'tır. Uvak adını Melikşah döneminde Selçuklu emirlerinden birinin adı olarak görüyoruz. Atsız b. Uvak (*Merçil, 2013:193-194*). Uvak adı boy adı olarak Kazaklar arasında Orta Yüz içinde yer almaktadır. **Uvak-Kerey** biçiminde iki boyun birliğini temsil etmektedir (Abdihalikov-Cağıparov, 1991:21-22).

Uzun / Uzunlar Tiflis vilayetinin Sıgnak kazasında dağ adı, Borçalı kazasında köy adı, **Uzunlar Yeni** adıyla Borçalı kazasında köy adı, Loru sancağının Güney nahiyesinde köy adı, **Uzunsakallı** biçiminde Tiflis vilayetinin Somhet bölgesinde, **Uzuntala** biçiminde Laqodehi ilçesinde köy adı, **Uzunta** biçiminde Kutaisi vilayetinin Şorapan kazasında köy adı ve **Uzuntepe** biçiminde Tiflis vilayetinin Borçalı kazasında tepe adı olarak bulunmaktadır (*Budagov-Keybullaev, 2002:269*). Bu isimlerin hepsi etnik adla ilgili olmasa da özellikle **Uzun, Uzunlar** ve **Uzunlar** etnik adla ilgilidir. Uzun etnik adı diğer Türk boy, oymak ve kabileleri arasında genellikle Kıpçakların içinde bulunmaktadır. Kazakların Orta Yüz'ünün büyük boylarından biri olan Kıpçaklar içinde Uzun adlı bir boy yer almaktadır (*Vostrov-Mukanov, 1968:75-203*). Bazı araştırmacılar Uzun etnik grubu ile Üysün/Uysunları ilişkilendirmektedirler. Dağlık Altay yer adları arasında da Uzun ismi ile yapılmış **Uzun, Uzun-Boom, Uzun Bulak, Uzun-But, Uzun-Yazı, Uzun-Karagay, Uzun-Karasu, Uzun-Kobi, Uzun-Kool, Uzun-Köl, Uzun-Kujır, Uzun-Kurgal, Uzun-Oyık, Uzun-Tal, Uzun-Tittu-Kem** gibi birleşik yer adları vardır (*Molčanova,1979:322-323*). Kafkasya'da yaşayan Türk halklarından Karaçay ve Balkarlarda da Uzun etnik adı Uzun-Aralık, Uzun-Biçenlik, Uzun-Dorbunla, Uzun-Kol, Uzunlar, Uzun-Saban, Uzun-Sabanla, Uzun-Sırt, Uzun-Tagı-Suu, Uzun-Tala, Uzun-Tar biçiminde bulunmaktadır (*Hapaev, 2013:363*). Dikkat edildiğinde Uzunlar ve Uzun-Tala yer adları Ahıska ve çevresinde de birebir aynı şekilde bulunmaktadır.

Türk ad verme ve ad alma geleneğinde büyük ataların isimleri boy, oymak ve kabile adı da olmuştur. Bunlar başka bir yere yerleştiklerinde boy, oymak ve kabilelerinin adlarını oraya vermişlerdir. Bugün Anadolu'da birçok yerin Oğuz boy, oymak ve kabilesinin adını taşıması da bundandır. Ardahan'ın Hanak ilçesine bağlı **Börk** ve **Konduravul** yerleşim birimlerinin de Kumanlar tarafından kurulduğu anlaşılıyor. Kondur/Kundur boyu Nogaylar (*Caferoğlu, 1988:47*) ve Kumuklar içinde var olan bir oymak olarak kabul edilmektedir. Dağıstan'da yaşadıkları bilinmektedir. Gürcistan'ın Ahalkelek kazasında bir köyün adının **Kiçik Kondura** olduğunu Budagov ve Keybullaev yazmaktadır (*Budagov-Keybullayev, 2002: 211*). Yukarıda da söz ettiğimiz gibi Konduravul yer adıda bu Kondur oymağından

gelmektedir. Bu durum Kumukların veya Nogayların Kundur/Kondur/Kündür/Kondu oymağının Hanak'a yerleştiğini göstermektedir

Çıldır'ın **Purut** köyünün de Kumanların kurdukları yerleşim yerlerinden biri olduğu görülüyor. Purut aslında Burut'tur. Burut XVII-XVIII. asırlarda Çinlilerin Kırgızlara vermiş olduğu isimdir ve bana göre Kurtlar anlamına gelir. Sanırım Çinliler bu ismi Moğollardan aldılar. Sözü etimolojisini Moğolca çokluk eki ile açıklamak mümkündür: Buru-t/Börü-t. Börü Türkçe Kurt anlamındadır. -t eki ise Moğolca'da -lar/-ler anlamına gelmektedir, yani çokluk ekidir. Purut adının biraz tahrip edilmiş şekli Purd biçiminde Borçalı bölgesinde köy adıdır (*Budagov-Keybullayev, 2002:243*). Kırgızlar Rus âlimi N.A. Aristov tarafından Wusun/Usun/Uysun/Üysünlerin nesli olarak gösterilmektedir. Çin kaynaklarında Uysunlar/Üysünler kurttan türeyen kavimlerden gösterilmiştir.

Kumanların Karadeniz bölgesine geldikleri, yer adları ve soyadlarından anlaşılmaktadır. Rize ve çevresinde yaygın olan **Türüt** soyadı tarihi kaynaklarda Batı Deşt-i Kıpçak boyları yani Kumanlar arasında geçen **Durut**'tan (*Kumekov, 2001:386-387*) başka bir şey değildir.

Hanak adı da Türkçe olabilir. Eski Türk adlarının yapımında sıfatın sona geldiği durumlarda mevcuttur. Mesela Kobyak/Köpek gibi isimler böyledir. **Köp** bugünkü ve eski Kazakça'da *çok* anlamına geliyor (*Koç-Bayniyazov-Başkapan,2002:218*). Çok ak/beyaz anlamında özellikle yüzü beyaz ve çok sarı olan kişilere *akpak* anlamında bu ismin verilmiş olabilir. Bu sözün köpekle/itle ilgisi olduğunu sanmıyorum. Hanak adının etimolojisini de böyle izah edebiliriz. Han-ak yani Akhan bembeyaz yüzlü han. Bu nedenle Hanak adının da Oğuzlar veya Kumanlar tarafından verilmiş olabilir.

Sonuç

1118'de ve 1177'de iki büyük göç ile Gürcistan coğrafyasına gelen Kumanlar Selçuklulara karşı Taok Vadisi ve Çoruh vadisi dediğimiz yerlere Gürcüler tarafından yerleştirilmişler, ancak bunların bir kısmı Kafkaslara dönmüş büyük bir kısmı adı geçen coğrafyada kalmıştır. Kumanların Ahıska ve çevresinde yoğun olarak yerleştikleri 1595 tarihli Tahrir Defterinde geçen kişi adı, boy adı ve yer adlarından, B.A. Budagov ve K.A. Keybullaev'in Gürcistan'da Türk Menşeli Toponimlerin İzahlı Lügatindeki bilgilerden anlaşılıyor. Kumanların boy, oymak ve kabile adlarının Ardahan'da az bulunması da tahrirlerden anlaşıldığına göre Gürcülerle birlikte yaşamalarından olsa gerektir. Aralarında din birliği olduğu için kanaatimizce Gürcülerin verdikleri isimleri kullandılar. Bunun etkisini kişi adlarında da görmekteyiz. Başlangıçta Kumanlar arasında gördüğümüz Kutlu Buga, Kubasar, Kutlu Aslan, Akbuga, gibi isimler yerine Sargis, Beka, Gorgora, İvane, Manuçahr, Keyhüsrev gibi Gürcü ve Fars isimleri almışlardır. Osmanlının bölgeyi fethinden sonra bu isimler yerini tekrar Türkçe isimlere bırakmıştır. 1595 tarihli Tahrir Defterindeki isimlerden anlaşıldığına göre Ardahan ve çevresinde birçok Kuman kökenli sülale adı günümüze kadar gelmiştir. Ahıska ve çevresinde geçen Ağ Kullar, Kul/Kullar, Ancoğlu/Ençoğlu, Argın/Argun, Azık, Balık/Balıklı, Balta/Baltalı, Barat/Baratlı, Bayındır, Belek, Borçalı/Borçoğlu, Çortan, Ertiş/İrtiş, Eymür/İmir, Gökçe, Kaba/Kabaoğlu/Kaban,/Koban/Kaman/ Kobanoğlu/ Karaca/Karaça, Kutan/Köten/Kotyay/Gotan, Kubasar/Kumbasar, Okçu, Şaribeg/Şaruu beg/Şarı/Şaruu, Saray, Sarı/Saruu/Sarık/Saral, Sıgnak, Tok/Toklar, Uvak, Uzun/ Uzunlar/ Uzunlar, Börk, Konduravul/Kiçik Kondura, Purut gibi kişi adı, yer adı, boy, oymak ve cemaat adlarının paralelleri özellikle Kırgız, Kazak, Özbek, Karakalpak, Türkmen, Azerbaycan Türkleri, Nogay, Kumuk, Karaçay, Balkar gibi arasında Kıpçak unsuru bulunan birçok Türk topluluğunda bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDİHALIKOV C.S.-CAGIPAROV C. (1991). Kazak Şeciresi, Tselinograd.
- ABRAMZON S.M. (1960). Etničeskiy sostav kirgizskogo naseleniya severnoy kirgizii, TKAEE, IV. Moskva.
- ABDUMANAPOV, R. (2002). K voprosu prihojdeniya kirgizskogo plemeni Azık / Mejdunarodnaya naučno-praktičeskaya konferentsiya "Aktualniye problemistorii Sayano-Altaya i sopredelnih territoriy". 6-12 oktyabrya 2001 g.// Pod.red. Anjiganovoy L.V. -Abakan:İzd-vo HGU.
- ATANIYAZOV S. (1988). Slovar Turkmenskih etnonimov, Aşhabat.
- ATTOKUROV, (1997). Kırgız Sancırası, Bişkek.
- AYDIN, E. (2007) Şine Usu Yazıtı, Çorum.
- BASKAKOV N.A. (1940). Nogayskiy yazık i yego dialekti. Moskva-Laningrad.
- BASKAKOV, N.A. (1984). İmena polovtsev i nazvniya polovetskih plemen v russkihletopisyah.// Tyurkskaya onomastika. Alma-Ata.
- KOÇ K.-BANİYAZOV A.-BAŞKAPAN V. (2003). Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Turan Yayınları, Türkistan.
- BERNŞTAM A.N. (1947). Drevneyşiye tyurkskiye elementi v etnogeneze SredneyAzii//SE, No:6-7.
- BERTA, Á. (1998). "Kumanların Kökeni Macaristan'daki Kumanların Erken Tarihi", çev. Emine Ceylan, Türk Dünyası İncelemeleri, 1/9-10, İstanbul, 1998, s. 133- 142.
- BEYSENBAY UULI, (1994). Kazak Şeciyresi, Almatı.
- BİÇURİN N.Y. (1851/1998) Sobraniye svedeniy o narodah obitavşçih v sredney Azii v drevne vremena, T.I-III, Saint-Petersbourg, Almatı.(Almatı'da 1998 yılında 1851 baskısı tıpkı basım yapılmıştır)
- BROSSET M.F. (1842). Description Géographique de la Géorgie par le TsarévitchWakhoucht publiée d'après originele autographie, S.-Petersbourg.
- BROSSET M.F. (1849). Histoire de la Géorgie depuis l'Aniquité jusqu'au IX siècle, traduite de Géorgien par M.F. Brosset, I partie S.-Petersbourg.
- BROSSET M.F. (2003). Gürcistan Tarihi, Gürcüce'den Çev. M. Brosset, yayınlayan, Erdoğan Merçil, Ankara.
- BUDAGOV B.A.-KEYBULLAEV K.A. (2002) Gürcüstan'da Türk Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğati, Bakı, Azərbaycan.
- CAFEROĞLU A. (1988). Türk Kavimleri, İstanbul.
- CANUZAKOV, T. (1982). Oçerk Kazahskoy onomastiki, Alma-Ata.
- ÇOBAN, E. (2014). Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar, Ankara.
- DEMİRCİ J. (1998). Kıpçak Sözlükleri, Kebikeç Yayınları, Sayı: 6,
- DEMİRCİ J. (2003). Cumhuriyetin 80. Yılında Türkiye'de Memlûk-Kıpçak TürkçesiÇalışmaları, A.Ü Türkoloji Dergisi, Sayı:2, Cilt:16, Ankara.
- DOĞRU, A. (1985). Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerine Bir Araştırma, İstanbul.
- EKEEV, N.V. (2003). Narodı Altaye-Sayan i Kırgızı, (K probleme etniçeskih i kulturnih vzaimodeystviy) Materialı mejdunarodnoy arheologo-etnoloğičeskoyekspeditsii, posyavşannoy 2200-letiyu kirgizskoy gosudarstvennosti, Bişkek- Hakasiya-Tuva-Altay-Bişkek, 15-29 iyunya.
- ERUZ A.F. (2004). Memluk Sanatı, DİA, Cilt: 29, Ankara

- GÉOGRAPHIE D'ÉDRİSİ, (1836). traduite de l'Arabe en Français d'après deux manuscrits de la bibliothèque d'Orléans et accompagnée par P. Amédée Jaubert, T.I, Paris.
- GÖKBEL A. (2000). Kıpçak Türkleri, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- GUBOGLO, M.N. (1973). "Gagauzkaya antroponomiya kak etnogenetiçeskiy istoçnik"//Sovetskaya Turkologiya, No:2,
- GÜMÜŞ, N. (2006). İlk Anadolu Selçuklu-Gürcü Karşılaşması: Pasinler Savaşı ve Sonuçları, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VI, sayı: 3.
- HAPAEV S.A. (2013). Geografiçeskiye Nazvaniya Karaçaya i Balkarii, Moskva.
- HRAKOVSKY V. (1959). Şaraf al-zaman Tahir al-Marvazi, AN KazSSR, Sektor Vastakovedeniya, Alma-Ata.
- İPATYEVSKAYA LETOPİS, (1998). (Polnoye sobraniye russkih letopisey), T.I. Moskva.
- JİDANKO T.A. (1950). Oçerki istoriçeskoj etnografii karakalpakov. Moskva-Leningrad.
- KANGÜL H. (2016). "16. Yüzyıl Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti Gürcistan Eyaletinin İdari ve Nüfus Yapısı" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 08.04.2016, AYDIN.
- KAFESOĞLU İ, (1998). Türk Milli Kültürü, İstanbul
- KARAEV S.K. (1991). Toponomiy auzbekstana. Taşkent.
- KARALKİN, P.İ. (2008). Kumandintı, kultura, traditsiya korennih narodov severnoyaltaya, Otv. Red.A.B. Malinov, SPB.:Dom D.S.-Peterb. Gos. un-ta.
- KARMIŞEVA B.H. (1976). Oçerki etniçeskoj istorii yujnih rayonov Tadjikistana i Uzbekstana, Moskva.
- KEREYTOV R. H. (1999). Etniçeskaya istoriya nogaytsev. Stavropol.
- KILDIROĞLU M. (2008), Sayaklarla Kıpçak Boylarının İlişkileri, Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan, İstanbul.
- KILDIROĞLU M. (2006). IX-XVI. asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 30 Erzurum.
- KILDIROĞLU M. (2013), Kırgızlar ve Kıpçaklar, TTK Yayını, Ankara.
- KILDIROĞLU M. (2015), Kıpçakların Çortan/Çorton/Curtan/Cordan/Yortan/Yordan Boyu Hakkında, ARÜ İBEF Belgü, Yıl:1, Sayı:2.
- KIRZIOĞLU M. F. (1992). Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Ankara.
- KLYAŞTORNY, S.G. (1986). Kıpçaki v runiçeskih pamyatnikah//Turcologia, Leningrad.
- KLYAŞTORNY S.G.-SULTANOV, T.İ. (1992). Kazahstan letopis treh tıyaçiletıy. Alma-Ata, KLYAŞTORNY, S.G. (1994). Drevne tyurkskie plemennie soyuzı i gosudarstva Velikiy Stepi, Sank-Peterburg.
- KUMEKOV B.E. (2008). Kazahi i vengrı: obşçıye istoriçeskiye korni // Ulı Dalanın Birtuarulanı: (Altı Alaştın Ardaktısı, körnekti türkitanuşı, madeniyet kayratkeri, Macarstan galımı Mandoki Konır İştvinga arnaladı).1944-1992. Almatı:OGK, 2.
- KUMEKOV, B.E. (2001) XII-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında, (Çev: Mehmet Kıldıroğlu-Çingiz Samudinov), KTMÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Bişkek, Sayı:1.
- LAVRENTSKAYA LETOPİS, (1997), (Polnoye sobraniye russkih letopisey), T.I. Moskva.

- LEVŞİN A.İ. (1996). Opisanije kirgiz-kazaçiz, ili kirgiz-kaysatskih. ord i stepey, Almatı.
- MAANAEV E.C. (1969). Kirgızstandan tışkarı çaşagan kirgızdar, Frunze.
- MERÇİL E. (2013). Selçuklularda Zengin Emirler, Tarih İncelemeleri Dergisi XXVIII / 1. İzmir.
- MOLÇANOVA T.O. (1979). Toponimiçeskiy Slovar Gornogo Altaya, Gorno-Altayskogo otdelenie Altayskogo knijnogo izdatelstva.
- MOLÇANOVA T.O. (1999). Strukturniye tipi tyurskih toponimov Gornogo Altaya, Saratov.
- MUHAMMED HAYDAR DULATİ, (1973). Tarih-i Raşidi, Perevod. A. Urunbaeva, R.P.Djalilovoy, L. M. Epifanovoy, Almatı.
- PELLIOT P. et HAMBIS L., (1951), Histoire des campagnes de Cengiskhan, I, Leiden.
- POTANİN G.N. (1883). Oçerki severo-zapadnoy Mongolii, Vıp.IV. CPB.
- POTAPOV L.P. (1956). Narodı Sibirii. Moskva-Leningrad,
- POTAPOV, L.P. (1968). İz etniçeskoj istorii kumandintsev, İstoriya arheologiyeye i etnografiya SredneyAzii,- Moskva.
- POVEST VREMENNIH LET, (2014) P 42 Sost. primeç.i.uk. A. G. Kuzmina, V.V. Fomina. Vstup. "s.t. i perevod A. Kuzminina /Otv. red. O.A. Platonov.- M.:İnstitut ruskoy tsivilizatsiya. Rodnayastrana.,
- RAMSTEDT, G.J. (1913/1918). "Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", Journalde la Societe Finno-Ougrienne, Vol. 30, Helsinki.
- RASONY, L. (1966-1969), "Kuman Özel Adları", Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, III-IV-V-VI, Ankara.
- SAFRAN, M. (1993). Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış, Ankara.
- SARDELİĆ M. (2015). Kumani-Kipčaci između Azije i Europe u razvijenoj i kasnoj srednjem vijeku, Odsjek za povijesne znanosti HAZU, Zagreb, Hrvatska.
- SIDIKOV O. (1990). Tarih kirgız Şadmaniya. Frunze.
- SIMA TSYAN, (2002). İstoriçeskie zapiski (ŞiTszei), T.VIII, Perevod s kitayskogoR.V. Viyatkina i A.M. Karapetyan stvavstup. ct. R.V.Viyatkina.- Moskva. Vost. lit.
- SOLAK K. (2012). "Çerkez Memlûkler Çerkez mi?", AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD), S. 51, Ankara.
- SUBAŞI Ö. (2013). XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkishor Turkic Volume 8/5 Spring, ANKARA-TURKEY
- SÜMER F. (1972). Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, A.Ü. DTCF Yayınları,Ankara.
- ŞANİYAZOV K.Ş. (1974). K etniçeskoj istorii uzbekskogo naroda. Taşkent, 1974.
- ŞEŞEN R. (1998). İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TTK Yayını, Ankara 2001.
- SİTNİYAKOVSKİY N.F. (1900). "Pereçislenie nektorih rodrv kirgiz". // obitayuşçih v vostoçnoy çasti ferganskoy oblasti. İzv. Turkestansk. Otd. HGO. T.I-II, Taşkent.

- SOLMAZ G. (2005). A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 28, Erzurum /Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu Özel Sayısı
- STOYANOV, V. (2002). “Bulgar Tarihinde Kumanlar (XI-XIV. Yüzyıllar)”, çev. Zeynep Zafer, Türkler, 2, Ankara, 2002, s. 798-809.
- TAŞAĞIL A. (1999). Göktürkler-II, TTK Yayınları, Ankara
- TAŞAĞIL A. (2004). Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları: M.Ö.III-M.S. X. Asır, TTK Yayını, Ankara.
- TÜRKAY C. (2005). Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, İstanbul.
- UYGUR, S. (2017). 1595 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa'da Geçen Türkçe Kökenli Kişi Adları Üzerine, VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches, Yıl/Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı/ Special Issue on Caucasia ISSN: 2149-9535
- VİNNİKOV Y.R. (1956). "Rodo-plemennoysostav i rasselenie kirgizov na teritorii Yujnoy Kirgizii", TKAE, Moskva.
- VASARY, I. (2008). Kumanlar ve Tatarlar, Osmanlı Öncesi Balkanlarda Doğulu Askerler 1185-1365, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul.
- VOSTROV V. V. - MUKANOV M. S. (1968). Rodoplemennoy sostav i rasselenie kazahov. Alma-Ata.
- YARHO, A.İ. (1947). Altay-Sayanskiyetürki, Antropologičeskiyoçerk.-Abakan.
- YEVSTİGNEEV, YU. A.(1996) Polovtsı: Kto Oni? (K Voprosu Ob İh Etničeskoyİdentiçnosti), “Obşestvo.Sreda.Razvitie”, SPB, 2011, No:2, s. 57; İ. O. Knyazkiy, *Rus i Step*, Moskova, 1996, s. 41.
- YÜDAHİN, K.K. (1985). Kirgizsko-russkiy slovar/Kırgızça-oruşça sözdük, T.I. Frunze.
- YÜCEL M.U. (2013). "Kumanlar (Kıpçaklar)", O. Karatay, S. Acar (Ed.) Doğu Avrupa Türk Tarihi, İstanbul.
- ZEYREK Y. (2013). Posof'un Çizgileri, Ankara.
- <http://repository.enu.kz/handle/123456789/7141>